

KASNOANTIČKI TIJESCI ZA ULJE I VINO U ISTRI I DALMACIJI

<https://doi.org/10.17234/9789533791807.11>

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Kako je rano kršćanstvo prvenstveno kulturološki pojam, a kronološki se nadovezuje na antiku i može biti sinonimno s kronološkim pojmom kasne antike te se nastavlja u bizantsko i rano srednjovjekovno razdoblje, kontinuitet većine gospodarskih, društvenih i drugih fenomena može se pratiti iz klasičnog doba praktički bez prekida, osim možda u njihovu intenzitetu. U kršćanskoj kulturi ulje i vino imaju i simbolički značaj, jer se koriste u bogoslužju. Nema sumnje da su vino i ulje bili važne stavke u gospodarstvu istočne obale Jadrana te da između kasne antike i ranoga srednjega vijeka nije bilo prekida u tehnologiji uzgoja vinove loze i masline, kao ni u preradi plodova. O tome svjedoče arheološki nalazi tijesaka i drugih elemenata vezanih uz postupak prerade i načine čuvanja ulja i vina. Na temelju poznatih primjera duž cijele obale može se zaključiti da je od 4. stoljeća došlo do premještanja proizvodnih pogona iz izvangradskog područja (villae rusticae) u gradove, poglavito zbog promjena u sigurnosnoj situaciji, a i zbog smanjenja proizvodnje.

Ključne riječi: *tijesak, vino, ulje, kasna antika, Istra, Dalmacija*

*F*rumentum, vinum, oleum, tri su glavne sastavnice sredozemne prehrane od starine, ali njihovo spominjanje ima i religijske aluzije. Nalazimo ih npr. eksplicitno i zajedno u knjizi proroka Hošeje¹, ali i na mnogobrojnim drugim mjestima u Starom i Novom zavjetu i drugdje u ranokršćanskoj literaturi, npr. u *Ispovijestima* sv. Augustina.² Žito, vino i ulje karakteristično je trojstvo poljoprivrednih kultura u mnogim sredozemnim civilizacijama staroga vijeka, baštinjeno, naravno, iz ranijih razdoblja. Ograničit ćemo se na ulje i vino, dragocjene tekućine čija se tehnologija tiještenja može rekonstruirati zahvaljujući materijalnim ostacima prerađivačke infrastrukture, mlinova i tijesaka, koji se u antici nisu značajnije razlikovali od onih prije industrijske revolucije. U grčkom i latinskom leksiku ulje (élaion – ἔλαιον, oleum) uvijek je *maslinovo* ulje. Od davnina su poznate višestruke mogućnosti uporabe masline i ulja, vinove loze i vina, od svakodnevnih do duhovnih. Osim toga, stablo masline posjeduje vitalnost snage može se obnoviti i ako je zapušteno, otporno je na toplinu, sušu i donekle hladnoću, ima snažno simboličko značenje u svim sredozemnim civilizacijama, od staroga vijeka do danas.³ Maslina je općepriznati simbol mira, a sredstvo je i posvećenja. Poslije potopa golubica je Noi donijela svjež maslinov list⁴, Krist u Evandeljima više puta u prisposodobama koristi vinograd i maslinik (*Ja sam pravi trs, i moj je Otac vinogradar*⁵; *Ja sam trs, vi*

¹ *Et haec nescivit, quia ego dedi ei frumentum, et vinum, et oleum ...* (Hoš, 2, 10: „I ona nije razumjela da joj ja davah i žito i mošt i ulje...“, prijevod Antun Sović, tzv. „Zagrebačka“ Biblija).

² *Et veni Mediolanum ad Ambrosium episcopum, in optimis notum orbi terrae, pium cultorem tuum, cuius tunc eloquia strenue ministrabant adipem frumenti tui, et laetitiam olei, et sobriam vini ebrietatem, populo tuo* (August. Conf., 5, 13: „... Dođoh u Milano biskupu Ambroziju, koji je cijelom svijetu poznat kao jedan od najboljih, a bijaše pobožan štovalac tvoj. Njegovi su govori tada revno pružali tvome narodu snagu tvoje pšenice, veselje tvoga ulja i trijeznu opojnost tvoga vina...“, prijevod prema Stjepanu Hosu).

³ Fabiani – Paribeni 2019, str. 113.

⁴ Post, 8, 11.

⁵ Iv, 15, 1.

ste mladice⁶), a kod ustanovljenja euharistije uze kalež te zahvali i dade im ga veleći: *Pijte iz njega svi, jer ovo je moja krv.*⁷ I zatim iziđoše na Maslinsku goru.⁸ U kršćanskoj kulturi ulje i vino imaju, dakle, ne samo uporabnu vrijednost već i simbolički značaj, jer se koriste u bogoslužju, kod posvećenja i podijeljivanja sakramenta (euharistija, pomazanje, potvrda – *confirmatio*).⁹

Kršćanstvo je izraslo iz judejske¹⁰ i grčko-rimske civilizacije pa ne čudi važnost koja se pripisivala maslinovom ulju i vinu, jer su u njima te dvije posebne i za Sredozemlje karakteristične tekućine od davnina bile prisutne, u uporabnom i simboličkom smislu. Prva stoljeća kršćanstva izravno se naslanjaju na antiku, a od 4. stoljeća rano kršćanstvo i kasna antika sinonimni su pojmovi, kulturološki obilježeni s obzirom na kontinuitet većine gospodarskih, društvenih i drugih fenomena u odnosu prema novim svjetonazorskim, ideološkim i vjerskim obilježjima.

Prerada maslina i grožđa arheološki je dokumentirana na svim obalama Sredozemlja, a maslinovo ulje i vino zacijelo su bili važne stavke u gospodarstvu istočne obale Jadrana.¹¹ O tome postoji danas već opsežna literatura, iako stanje istraživanja nije podjednako na svim njegovim dijelovima.¹² Osim toga, za razdoblje grčke kolonizacije Jadrana (6. – 2. st. pr. Kr.) nema dovoljno podataka, iako su vjerojatno upravo Grci donijeli – ako ne maslinu i lozu kao uzgojne kulture – tehnološke inovacije u preradi plodova. Najveći broj istraženih arheoloških lokaliteta s ostacima postrojenja za preradu plodova i pohranu tekućine (*villae rusticae*) je u Istri (dvadesetak), dok je u Dalmaciji poznat velik broj lokaliteta, ali je istraženih malo. Poslije preglednog članka 1993. godine u kojem smo prikupili sve tada dostupne arheološke podatke za Istru i Dalmaciju¹³, u posljednje je vrijeme objavljeno nekoliko radova Jane Kopáčkove s novim i dopunjenim podacima¹⁴, tako da je situacija u Dalmaciji nešto jasnija.

Između kasne antike i ranoga srednjega vijeka nije bilo prekida u tehnologiji uzgoja vinove loze i masline, kao ni u preradi njihovih plodova u vino i ulje. O tome svjedoče arheološki nalazi tijesaka i drugih elemenata vezanih uz postupak prerade i načine čuvanja ulja i vina.¹⁵ Podsjetimo ukratko: na istočnoj jadranskoj obali uobičajeni antički tijesak radi na principu poluge. Dugačka drvena greda na jednom je kraju usidrena u čvrstu zidanu konstrukciju, a ispod drugoga kraja je mehanizam za spuštanje kojim se stvara pritisak koji iz plodova istiskuje tekućinu. U našim su primjerima zabilježene dvije vrste mehanizma za pritiskanje: vitlo koje je bilo usidreno između kamenih blokova, ili vijak s protuutegom. Oba načina su se koristila istovremeno, a kriterij za odabir nije jasan, osim ako se pretpostavi da je tijesak s vijkom i protuutegom zacijelo bio za masline, jer je omogućavao jači pritisak, a tijesak s vitlom za grožđe. No ne postoje jasne diskriminante koje bi takvim tvrdnjama priskrbile pouzdanost. U svakom slučaju, postupnim spuštanjem grede nastojalo se iscijediti što više tekućine koja je izljevom na kamenom podlošku otjecala u kameni recipijent, a odatle se zatim pretakala u recipijente za čuvanje, najčešće dolije (*dolia*) u susjednoj prostoriji, a vjerojatno i drvene bačve: posebno je to moguće za vino.

⁶ Iv, 15, 5.

⁷ Mt, 26, 27–28; Mk, 14, 23–24; Lk, 22, 17–20.

⁸ Mt, 26, 30; Mk, 14, 26; Lk, 22, 39;

⁹ Pažin 2017, str. 231–242.

¹⁰ Frankel 1993; Frankel 1999.

¹¹ Brun 2004, naročito str. 50–64.

¹² Kopáčková 2020; Kopáčková 2023; Kopáčková 2023a.

¹³ Matijašić 1993.

¹⁴ Kopáčková 2020.

¹⁵ Brun 2003.

Masline se prije tiještenja obrađuju u mlinu, a već Katon Stariji u 2. st. pr. Kr. poznaje dvije vrste: *trapetum* i *mola olearia*.¹⁶ Samljevena masa se stavlja u kolute od pruća koji se slažu ispod grede odmah do usidrenoga kraja. Grožđe se moglo gaziti nogama ili se izravno stavljalo pod tije-sak. Već iz ovoga je jasno da je nalaz podloška mlina ili mlinskih kamena indikacija proizvodnje maslinova ulja, a ne vina. Međutim, to je *argumentum ex silentio*, jer po površinskim ostacima tije-saka bez istraživanja ne možemo znati je li u blizini bio i mlin, a kameni dijelovi su se poslije antike često izvlačili iz ruševina građevina, tako da nema ni dijelova tije-saka, već samo tragova njihova postojanja.

Kad je građevina imala više tije-saka, u nekim slučajevima možemo pretpostaviti da su se tiještile masline i grožđe, na zasebnim tijescima. Međutim, nedavno su biokemijskom analizom površine bazena za taloženje u Svetoj Marini kraj Tara (Poreč) utvrđeni tragovi oleinske kiseline i tartarata (soli vinske kiseline)¹⁷, što pokazuje da se u bazen slijevalo ulje, ali i vino, sigurno ne istovremeno, već s možda i značajnim vremenskim odmakom između korištenja bazena za dvije različite tekućine. U prostoriji do bazena bila su tri tije-ska i barem jedan mlin, ali da bi se mlin i bazen za maslinovo ulje mogao koristiti za tiještenje grožđa, trebalo je sve instalacije dobro oprati, tako da je teško govoriti o vremenskom slijedu dvaju tehnoloških postupaka. Osim toga, ovakve analize u nas su na početku, tek ćemo na većem broju primjera moći nešto zaključiti.

Konkretni problem na koji se nailazi u promišljanjima o kasnoantičkim tijescima u Istri i Dalmaciji je problem njihova vremenskog određenja. Vrlo je malo istraženih lokaliteta koji su pouzdano i sigurno datirani, po mogućnosti po fazama, kontekstom sitnih nalaza, stratigrafskih opservacija i slično. Jana Kopáčková je 2014. godine nabrojala u Istri 52 kasnoantička nalazišta s tragovima ili ostacima tiještenja maslina i gnječenja vinove loze, te 33 u Dalmaciji (ukupno 85)¹⁸, dok 2023. spominje 236 nalazišta za cijelo antičko i kasnoantičko razdoblje (zajedno u Istri i Dalmaciji).¹⁹ Za starije podatke iz literature teško je provjeriti vjerodostojnost datacije, u tim je slučajevima dokumentacija općenito nedostatna, ali neki su primjeri kasnoantičkih tije-saka dobro poznati i pristojno dokumentirani.

Na Brijunima, u uvali Madona (Val Madona, uvala Dobrika, tzv. Kastrum), u dvorištu ranocarske vile s dvije skupine po tri tije-ska, u 4. – 5. stoljeću izgrađen je niz prostorija u kojima su bila smještena i tri pojedinačna tije-ska²⁰, s mehanizmom za spuštanje grede koji je bio udubljen ispod hodne površine prostorije. U to vrijeme na prostoru vile postupno je raslo civilno naselje koje je zatim bilo opasano i bedemima, a napušteno vjerojatno u ranom srednjem vijeku. Tijesci su specifični po obzidanom udubljenju za vitlo (Slika 1), što možda predstavlja kasnoantičku inačicu tog mehanizma, nalazimo ga na više mjesta i u Dalmaciji. Kasnoantičko naselje nije nastalo planski, već su se u nekadašnjem dvorištu spontano dograđivale prostorije: svaki od triju tije-saka je drugačije orijentiran, kao da pripada trima zasebnim gospodarskim cjelinama.

Rimska vila na lokalitetu Dragonera Jug kraj Peroja prema Alki Starac ima dvije graditeljske i uporabne faze: ranocarsku (1. – 4. st.) i kasnoantičku (4. – 7. st.).²¹ U potonjoj su fazi nakon uništenja u požaru i obnove ugrađena dva tije-ska u jednoj prostoriji u zapadnom krilu, gdje su

¹⁶ Cato, *Agr.*, 18–19; Brun 2003, str. 149–150; Kopáčková 2014, str. 85.

¹⁷ Rousse *et al.* 2022; Rousse *et al.* 2024, str. 79–86.

¹⁸ Kopáčková 2014, str. 75–76.

¹⁹ Kopáčková 2023, str. 109–223.

²⁰ Matijašić 2008; Begović – Schrunck 2010.

²¹ Starac 2010.

Sl. 1. Uvala Madona (tzv. Kastrum), kasnoantički tijesak (fotografirao: D. Bulić)

sačuvani ostaci podloška mlina, dvaju tijesaka i kanal za otjecanje tekućine u bazen za taloženje koji se nalazio u susjednoj prostoriji, na nižoj razini.²² Znakovito je da su obilatno iskorišteni kamenerni blokovi ranijeg razdoblja, čak dijelovi nadgrobnog spomenika s natpisom duumvira nepoznatog imena, iz 1. stoljeća.²³ Dva pojedinačna tijeska ugrađena su u istočnom krilu vjerojatno u 6. stoljeću.²⁴ Dok je par tijesaka iz 4. stoljeća postavljen na povišenoj platformi, oba su imala gredu s vitlom, za dva tijeska iz 6. stoljeća A. Starac smatra da su imala središnji vijak okomito iznad površine za tiještenje te bismo prema tome mogli zaključiti da su služili za tiještenje grožđa, no popratni nalazi dekantacijskih bazena govore u prilog proizvodnji maslinova ulja.²⁵

Na trasi magistralnog plinovoda kraj naselja Šurida (općina Fažana), na lokalitetu Mala Vala, 2006. godine istražena je mala pravokutna građevina (18,5 x 13 m)²⁶ s dva nasuprotno postavljena tijeska, jedan s protuutegom, drugi s vitlom u udubljenom obzidanom prostoru (Slika 2). Ovako koncipirani kamenerni dijelovi tijesaka svakako su vrlo slični onima u Val Madoni, a i sitni pokretni

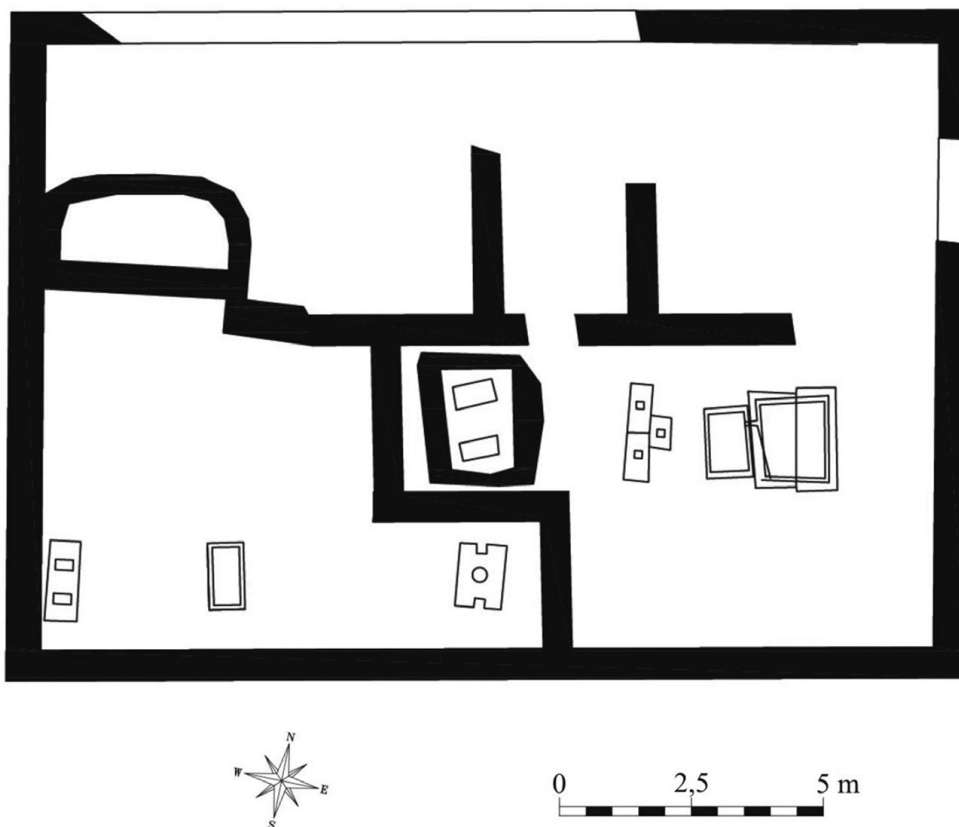
²² Starac 2010, str. 75–82.

²³ Starac 2010, str. 105; EDR135593.

²⁴ Starac 2010, str. 88–89, 101–102.

²⁵ Starac 2010, str. 95.

²⁶ Ujčić 2006, str. 273.

Sl. 2. Mala Vala kod Šuride, kasnoantička građevina prema Ujčić 2006 (obradio: D. Bulić)

nalazi datiraju korištenje građevine u kasnu antiku.²⁷ Kako je riječ o građevini manjih dimenzija, vjerojatno je pripadala većem poljoprivrednom imanju, kao jedan od elemenata sasvim proizvodne namjene, bez stambenog dijela. Od luksuzne ranoantičke vile u Valbandonu lokalitet je udaljen 1200 m u ravnoj liniji, ali vlasničke odnose nije moguće prepoznati samo na temelju topografskih podataka, koji su uostalom i nepotpuno poznati. Ovome valja dodati da je istraživanje u obližnjoj Fažani 2007. – 2009. godine pokazalo da je ranocarska figlina Gaja Lekanija Basa poslije 3. stoljeća dobila elemente tijesaka²⁸ te se gospodarska aktivnost potpuno preobrazila. Smještaj lokaliteta ispod središta današnje Fažane otežava istraživanja, tako da je o točnijoj dataciji teško suditi.

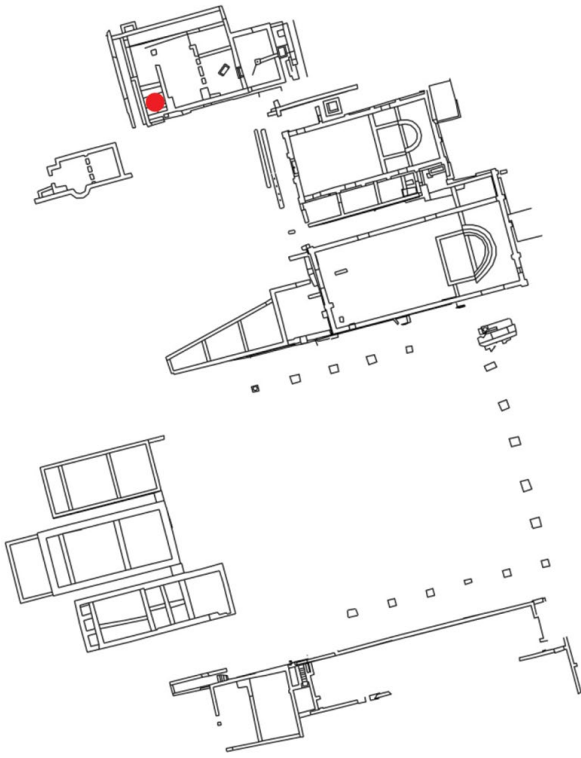
U Vrsaru je M. Mirabella Roberti 1935. godine, istražujući sklop prostorija koje je protumačio kao ranokršćansku crkvu s apsidom, u prostoriji s apsidom i mozaicima pronašao podložak tijeska vjerojatno korišten za preradu maslina, koji je datirao u 6. – 7. st.²⁹ Monolitni podložak i mali bazen za taloženje bili su postavljeni na mozaički pod, u prostoriji za koju je sada jasno da je riječ o jednoj od glavnih reprezentativnih dvorana kasnoantičke maritimne vile, a ne o ranokršćanskoj crkvi.³⁰ Iako se ne može više smatrati da je postavljanje tijeska na mozaik negacija sakralnog

²⁷ Ujčić 2006, str. 274.

²⁸ Bulić – Koncani Uhač 2010, str. 130–137.

²⁹ Mirabella Roberti 1944, str. 33–38; Matijašić 1998, str. 215–218; Bulić 2014, str. 249–250.

³⁰ Usp. tekst „Ranokršćanska bazilika i/ili rimska vila“ u ovom zborniku; Tassaux 2003.

Sl. 3. Nezakcij, tloris prema Džin 2007, s mjestom nalaza tijeska (obradio: D. Bulić)

Sl. 4. Nezakcij, kasnoantički tijesak (fotografirao: D. Bulić)

prostora, to ipak svjedoči o prestanku luksuznog načina života i svakako je s pravom možemo datirati oko 6. ili 7. stoljeća, kada povijesni pisani i arheološki izvori dokumentiraju demografske i gospodarske tektonske lomove s bijegovima i doseljavanjima, što predstavlja uvod u rani srednji vijek, kako u Istri, tako i u Dalmaciji.

Iz do sada prikupljenih podataka o topografiji kasnoantičkih tijesaka duž istočne jadranske obale nazire se jedna znakovita promjena – premještanje proizvodnih pogona iz seoskog ambijenta u gradove, odnosno u njihovu neposrednu blizinu. To ne znači da su sva izvangradska ruralna naselja bila napuštena, ali proizvedene količine su jako smanjene. Do takve je „migracije“ došlo u 4. i naročito 5. stoljeću, što se može povezati sa stanjem sigurnosti izvan gradova: zbog krize koja se produbljivala zbog političkih, sigurnosnih i gospodarskih razloga (a svi su oni zajedno povezani), stanovništvo se postupno sve više povlačilo u gradove, odnosno u neposrednu okolicu.

Tako je u Nezakciju tijesak ugrađen u dvije prostorije ranijeg termalnog sklopa u središtu naselja (slika 3), nedaleko od dvojnih crkava iz 4. – 5. stoljeća, kao očita improvizacija.³¹ Sačuvani su gotovo svi kameni dijelovi podložaka tijeska, *lapis pedicinus* koji je držao glavu grede, četvrtasti podložak za tiještenje (*area*) s kanalom i izljevom, sastavljen od tri kamena bloka (Slika 4) te kameni ortostati koji su držali vitlo na drugom kraju prostorija. Kod ovog je tijeska greda (*prelum*) morala biti duga gotovo 10 m te je vjerojatno bila riječ o ulju, iako nije sačuvan nikakav trag pod-

³¹ Puschi 1905, str. 278–279, Matijašić 1998, str. 213–215; Matijašić 2007, str. 16–17.

loška mlina. Na Puschijevu tlorisu vide se još dva podloška u osi grede, koji su vjerojatno služili za dodatno osiguranje stabilnosti kretanja grede. Osim toga, on je pretpostavio postojanje i drugog tijeska, jedan da je bio za ulje, drugi za vino³², iako na terenu danas, a ni na njegovu tlorisu, nema takvih tragova.

U Puli je 1996. godine kameni podložak tijeska pronađen duž uspona koji ide uz gradski bedem kraj Slavoluka Sergijevaca³³, što predstavlja vrlo čudan položaj kojemu prostorni kontekst nije mogao biti utvrđen. Tijesak, čiji se sačuvani kameni dijelovi sastoje od podloška okomitih nosača grede, četvrtastog podloška za tiještenje (sastavljen od dva usporedno postavljena kamena bloka) i kamenog četvrtastog bazena za skupljanje tekućine, nalazio se na vrhu bedema, a odmah ispod površine današnje ulice koja se penje uzbrdo duž bedema. Razina današnjega trga ispod bedema je 5,5 m, a položaj kamenih dijelova nikako ne upućuje na sekundarnu uporabu u funkciji spolija. Mehanizam za spuštanje grede nije pronađen, a nije bilo ni stratigrafskih odnosa koji bi ukazivali na točniju dataciju, tako da je smještaj ovoga tijeska u kasnu antiku samo hipotetski, moguća je i mlađa datacija.

Na Trgu Matije Gupca u Poreču (Slika 5) 1997. godine istražena je kasnoantička građevina u kojoj su u jednoj prostoriji bila dva tijeska.³⁴ Prostorija je bila ojačana unutaršnjim kontraforima, radi čvrstoće sidrenja dvaju velikih usporednih tijesaka (Slika 6). Podlošci glava greda i četvrtasti podlošci za tiještenje sačuvani su *in situ*, dok su na drugom kraju prostorije bila dva protuutega za spuštanje grede. Oni su bili obješeni o drvenu gredu s urezanim spiralnim vijkom, čijim se okretanjem spuštala greda. Jedan kameni blok protuutega je sekundarno uporabljeni nadgrobni cipus, s natpisom na glavnoj površini³⁵ i dva reljefa na bočnim površinama. Natpis se može datirati u 1. stoljeće p. Kr., spominje Tita Abudija Vera, admirala ravske flote, čije se ime javlja na još dva porečka natpisa³⁶, tako da se dekontekstualizacija i recikliranje nadgrobnog spomenika posvećenog njegovoj ženi Varili i članovima njezine obitelji može zamisliti tek nakon 3. stoljeća. Istraživanje ovog lokaliteta u Poreču nije pružilo druge kronološke elemente.

Ostaci tijeska nedavno pronađeni u sklopu kasnoantičke arhitekture „Sektora IV“ (tzv. „crkva s tri apside“) u Mirinama kraj Omišlja³⁷ također svjedoče o postojanju uljare u neposrednoj blizini grada, kao što na kvarnerskim otocima, u zadarskom arhipelagu i u Ravnim kotarima također sigurno ima još neotkrivenih ili neprepoznatih primjera kasnoantičkih postrojenja za tiještenje.³⁸ Naročito je zanimljiv primjer rimske vile s tijeskom u Bilicama kraj Šibenika, za koji je već Luka Jelić utvrdio da je kasnoantički³⁹, kao što se kasnoantička datacija pripisuje, mada ne uvijek i objektivno argumentirano, starijim nalazima tijesaka u Mirima kraj Kaštel Novoga, u Dolcima kraj Kaštel Gomilice i u Mogorjelu.⁴⁰ Naročito je u Mogorjelu, o čijem se karakteru i kronologiji u literaturi još uvijek raspravlja⁴¹, važno da se sektor s tijeskom danas smatra kasnijim od forti-

³² Pusch 1905, str. 278; ali usp. Kopáčková 2023a, 135.

³³ Matijašić 2007, str. 14–16.

³⁴ Baldini 1997; Matijašić 2007, str. 17–20.

³⁵ Baldini 1997; Matijašić 2007, str. 20; Matijašić 2007a, str. 271; EDR134733.

³⁶ CIL 5, 328 i 329, Inscr. It. 10, 2, 3 i 4; EDR133050 i EDR133052.

³⁷ Čaušević–Bully 2019, str. 10–13.

³⁸ Npr. Miranje kraj Benkovca: Jurjević 2020, str. 165; Piramatovci kraj Bribira: Pedišić 2000, str. 62–63; Jurjević 2020, str. 613.

³⁹ Gunjača 1978, str. 71; Zeman 2014, str. 37–38.

⁴⁰ Bojanovski 1969, str. 30–34; Matijašić 1993, str. 256–257; Zeman 2014, str. 38.

⁴¹ Veletovac 2018.

Sl. 5. Poreč, tloris prema Prelog 1957. i 2007., s mjestom nalaza tijesaka (obradio: D. Bulić)

fikacije koja je u konzervaciji predstavljena kao najznačajniji sloj višestoljetnog kompleksa⁴² te da se tijesak kronološki više veže za ranokršćanske crkve koje su na tom mjestu izgrađene u 5. stoljeću.⁴³ Za onaj pak u sklopu ruralne arhitekture na lokalitetu Ivinj kraj Pirovca (Općina Tisno, crkva sv. Martina), gdje je također zabilježen tijesak, ali i nekoliko dolija za skladištenje tekućina⁴⁴, nema točnih kronoloških odrednica. Isto je tako problematična datacija npr. tijeska u Bihovu kraj Trebinja, iako kameni vertikalni nosači vitla idu u prilog kasnoantičkoj dataciji.⁴⁵

Zato je specifična situacija koju nalazimo u Saloni (slika 7), gdje su unutar gradskih bedema do sada poznata četiri tijeska, a još tri su u neposrednoj blizini, uz crkvene građevine izvan gradskih zidina (Kapljuč i Manastirine, Crikvine), po svemu sudeći svi iz kasnoantičkih stoljeća. S obzirom na veličinu grada i njegov značaj u kasnoj antici brojnost tijeskova ne začuđuje, iako tome doprinosi i stanje istraživanja, jer ona u Saloni traju već 200 godina.

Već je Ejnar Dyggve nad ostacima porušenoga i zatrpanog sjevernog trijema salonitanskog foruma pronašao tijesak, koji su zatim započeli istraživati talijanski arheolozi 1943. godine, a istraživanje je dovršio i objavio Duje Rendić-Miočević 1953. godine⁴⁶, opisavši povišeni podij, kamene podloške za nosače glave grede (*arbores*) i podložak za tiještenje, s kanalom dužine 3 m koji vodi u osi grede do bazena veličine 2,10 m x 0,60 m ispod podija, gdje je zidani postament u koji su uglavljena dva okomita bloka koja su držala vitlo. Cijelo postrojenje je smješteno na rubu monumentalnog trijema iz 3.–4. stoljeća, a stratigrafski odnosi nesumnjivo upućuju na kasniju dataciju tijeska, jer „ne leži direktno na ... ostacima trijema, već nešto iznad njih, na zemljanoj podlozi,

⁴² Turković – Maraković 2022, 10 i bilj. 28.

⁴³ Duval 1989–1990, str. 257.

⁴⁴ Zorić 2005, str. 330.

⁴⁵ Paškvalin 1974; Kopáčková 2023, str. 222.

⁴⁶ Rendić-Miočević 1953, str. 205–206.

Sl. 6. Poreč, Trg. M. Gupca za istraživanja (foto: Zavičajni muzej Poreštine)

koja je te ostatke još prije gradnje ove naprave bila prikrila oko pola metra debelim slojem⁴⁷. I k tomu je zanimljivo da autor postojanje tijeska dovodi u vezu s obližnjim ostacima zgrade koju pripisuje kršćanskom oratoriju⁴⁸ pa je takva situacija slična onoj na Kapljuču i Manastirinama.

U sklopu Manastirina, sjeverno od triju sjevernih apsida memorijalnoga sklopa, pronađen je tijesak (Slika 8) s četvrtastim *lapis pedicinus*, podloškom za tiještenje (*area*) kružnoga oblika, u kojemu je urezan širi kružni kanal, a unutar njega i kvadratni.⁴⁹ U ovom bi slučaju mogla biti riječ o preoblikovanju (smanjenju) kapaciteta tiještenja, ili pak o mogućnosti korištenja dvaju volumena za masline (ili grožđe). Pretpostavka da je riječ o tijesku koji je bio dio prvotnog privatnog posjeda (*villa rustica*)⁵⁰ nije vjerojatna, jer se nalazi samo 150 m od gradskog bedema, na području antičke nekropole, ali ne može se ni posve isključiti. Dvije salonitanske antičke poznate nekropole protežu se uz cestu prema istoku i prema zapadu, a uz cijeli sjeverni bedem Salone, od amfiteatra do Manastirina protezala se sjeverna nekropola, uz čiji je istočni rub išla cesta za Klis i prolaz između Kozjaka i Mosora prema zaleđu.⁵¹ Već činjenica da se na Manastirinama razvio ranokršćanski ceme-terijalni memorijalni sklop svjedoči o tome da je na tom mjestu postojala nekropola, a to isključuje privatni zemljišni posjed⁵², osim možda u ranoj antici, ali se teško može zamisliti postojanje tijeska do ranokršćanskoga doba.

Uz ranokršćansku crkvu na Kapljuču, tik uz gradski bedem (izvan njega), nalazi se tijesak (Slika 9) s cjelovitim kamenim dijelovima podložaka: *lapis pedicinus*, *area*, *stipites* s vitlom⁵³, postavljen uz

⁴⁷ Rendić-Miočević 1953, str. 208.

⁴⁸ Rendić-Miočević 1953, str. 211–212.

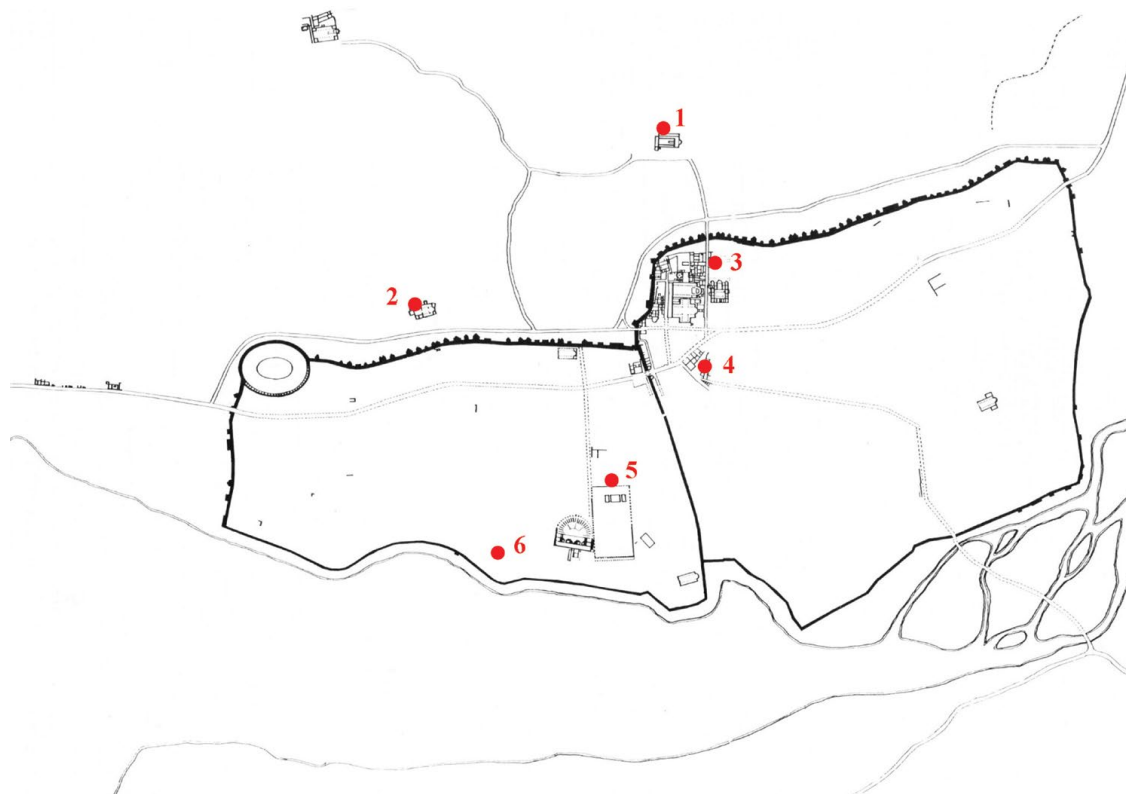
⁴⁹ Egger 1926; Rendić-Miočević 1953, str. 208–209; Nikolajević 1979; Mardešić - Chevallier 2000.

⁵⁰ Rendić-Miočević 1953, str. 208–209; Mardešić – Chevallier 2000, 611–614.

⁵¹ Cambi 1986; Miletić 1990; Mardešić 2003, str. 505–506; Matijević 2020, str. 46 i 48–50.

⁵² Suprotno Miletić 1990, str. 182, sa starijim referencama u bilj. 104.

⁵³ Brøndsted – Dyggve 1928, str. 103–113.

Sl. 7. Salona, tloris prema Dyggve 1951., s mjestima nalaza tijesaka (obradio: D. Bulić): 1. Manastirine, 2. Kapljuč, 3. Episkopij, 4. Pet mostova, 5. Forum, 6. Horeum

sjeverozapadni ugao crkve tradicionalno zvane crkvom „Petorice mučenika“⁵⁴, usporedno s dužom osi crkvenoga zdanja. Kad su se na prostoru poganske nekropole⁵⁵ počeli sahranjivati kršćanski mučenici ubijeni početkom 4. stoljeća u obližnjem amfiteatru, razvio se memorijalni kompleks, i od sredine 4. stoljeća cemeterijalna bazilika, koja je do 6. stoljeća dobila nekoliko aneksa na sjevernoj i zapadnoj strani, među njima i tijesak, za koji je teško reći kad je točno nastao, vjerojatno između 4. i 6. stoljeća.

Osim na salonitanskom forumu, tragovi i ostaci tijesaka postoje unutar grada i na još nekoliko mjesta. Stotinjak metara istočno od gradskih vrata u prvobitnom bedemu najstarije faze kolonije (*urbs quadrata*) koja su poznata kao *Porta Caesarea*, ali unutar istočnog dijela grada poslije njegova proširenja (*urbs orientalis*), ispod lučnih supstrukcija ceste odnosno ulice, nalaze se ostaci tijeska⁵⁶, vjerojatno kasnoantičkog, za koji u literaturi nismo našli druge detalje.⁵⁷ Sačuvana su dva kamena bloka s okruglim udubinama, koja predstavljaju *stipites* vitla za spuštanje grede tijeska (Slika 10). Toponim lokaliteta, „Pet mostova“, odnosi se na most koji je prelazio preko jednoga od rukavaca rijeke Jadro. Zbog blizine vode pomišljalo se na fuloniku, radionicu za obradu sukna, no to je bez detaljnog istraživanja nemoguće potvrditi ili osporiti.⁵⁸

⁵⁴ Marin 1994, str. 48–49.

⁵⁵ Matijević 2020, str. 48–50.

⁵⁶ Višić-Ljubić 2010; Kopáčková 2020, str. 176; Kopáčková 2023, str. 193.

⁵⁷ Bulić 1914; Bulić 1922.

⁵⁸ Usp. pregled raznih mišljenja u Radman-Livaja 2022, str. 255.

Sl. 8. Salona, tijesak na Manastirinama (fotografirao: R. Matijašić)

Tijesak za ulje postavljen je u izduženoj prostoriji zgrade uz uličnu komunikaciju koja je u grad sa sjevera ulazila kroz tzv. *Porta suburbia III*, nasuprot episkopalnom centru, od kojega ga dijeli ulica. Ostaci tijeska danas nisu vidljivi, tako da raspoložemo samo podacima iz literature.⁵⁹ E. Dyggve je smatrao da je tijesak pripadao biskupiji, koja je već imala zemljišne posjede, jer veličina tijeska nije bila primjerena samo vjerničkim darovima u naravi⁶⁰, što je, naravno, sasvim moguće. Ali u tom se slučaju postavlja pitanje jesu li i drugi tijesci uz ranokršćanske crkve (Manastirine, Kapljuč, pa i tijesak na salonitanskom forumu, za koji D. Rendić-Miočević pretpostavlja da je u blizini sakralnog objekta, oratorija) na isti način postojali radi obrade plodova s crkvenih imanja ili darova vjernika?

U Saloni je, unutar gradskih bedema istočnog dijela grada (*urbs occidentalis*), tijekom zaštitnih istraživanja 1986. – 1987. godine na trasi solinske obilaznice, oko 150 – 200 m zapadno od salonitanskog kazališta i foruma, pronađen četvrtasti podložak tijeska s odvodnim kanalom, uz ostatke građevine s kontraforima koja se u izvješću o istraživanju naziva „horreum (؟)“.⁶¹ Zbog zaštitnog karaktera istraživanja širi kontekst nalaza nije jasan, ali nedvojbeno je riječ o proizvodnom postrojenju tipičnom za kasnu antiku, iako samo veličina podloška i mjesto nalaza govore tome u prilog.

⁵⁹ Gerber 1917, str. 130–132; Dyggve 1951, str. 30, fig. II, 5 i II, 13; Nikolajević 1979, str. 155–156. Najnovija istraživanja D. Demichelija, za sada još neobjavljena, potvrđuju postojanje barem jednog tijeska.

⁶⁰ Dyggve 1951, str. 30.

⁶¹ Kirigin *et al.* 1987, str. 15, „Sonda 16“.

Sl. 9. Salona, tijesak na Kapljuču (fotografirao: R. Matijašić)

Na širem izvangradskom području, u salonitanskom ageru koji se protezao od Stobreča do Trogira, zabilježeno je nekoliko tijesaka koji se mogu smatrati kasnoantičkima, iako datacija nije uvijek nedvojbeno. Već je don Frane Bulić ostavio podatke o nekoliko lokaliteta s tijescima sjeverno od Salone, na padinama Kozjaka, od kojih je Crikvina u naselju Rupotina jedini donekle istražen.⁶² Iako se navodi da je pronađen i tijesak za grožđe, mlinski kamen koji se vidi na arhivskim fotografijama iz Bulićevih i Dyggveovih vremena govorio bi u prilog proizvodnji ulja. Dyggve je mislio da je riječ o ranosrednjovjekovnom samostanskom sklopu, nastalom na ruševinama antičkog gospodarskog objekta, a zbog slabe sačuvanosti antičkog graditeljskog sloja dataciju tijeska nije moguće točno odrediti. Između sjevernih zidina Salone i padina Kozjaka poznato je postojanje nekoliko lokaliteta s tijescima⁶³, ali također nepoznate točnije datacije: kasnoantička se ne može isključiti, ali ni potvrditi. Podložak tijeska, moguće antički ili kasnoantički, poznat je iz Paraćevih dvora kraj amfiteatra u Solinu, a sličan je zabilježen i u Vranjicu.⁶⁴ Tijesak pronađen i danas predstavljen u podrumu Dioklecijanove palače u Splitu⁶⁵ vjerojatno je ranosrednjovjekovne datacije, kad je palača već bila pretvorena u grad.

⁶² Dyggve 1951, str. 62–63; Uroda 2008, str. 70; Kopáčková 2023a, str. 195–196.

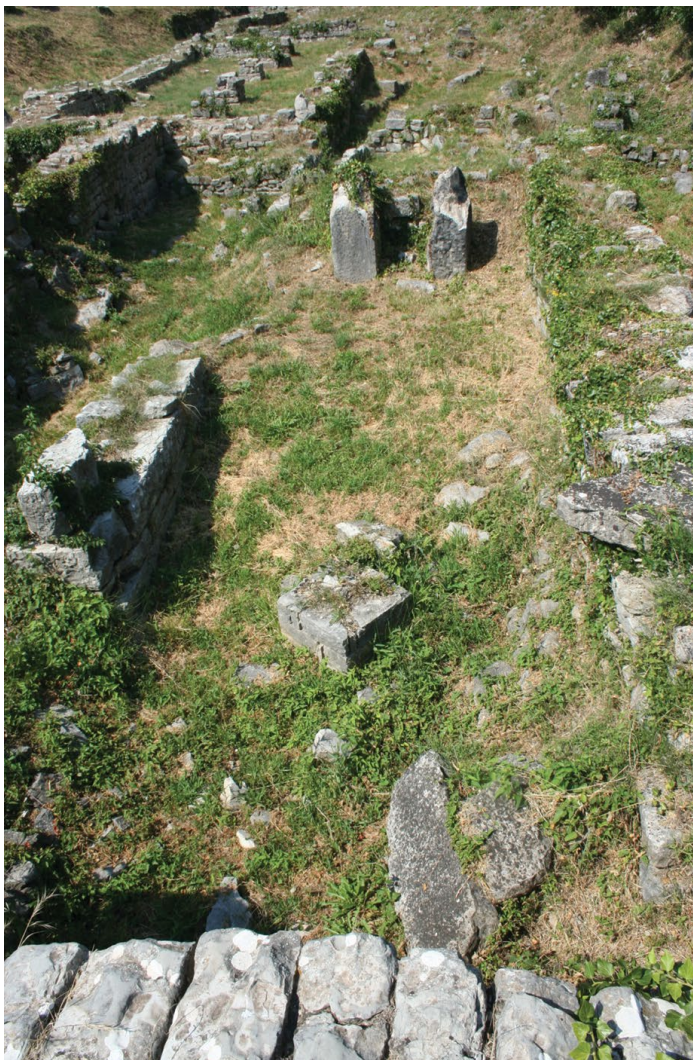
⁶³ Uroda 2008, str. 73: Stipetuša, Ilijin potok, Voljak.

⁶⁴ Kopáčková 2020, str. 169.

⁶⁵ Marasović 1984; Matijašić 1993, str. 257–258.

I u zapadnom dijelu agera, na području Kaštela, zabilježen je niz lokaliteta s tijescima⁶⁶, od kojih su bolje poznati, prije stotinjak i više godina istraženi i dokumentirani Sv. Petar od Klobuka kraj Kaštel Štafilića i kraj crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici. Na lokalitetu Miri (sv. Petar od Klobuka) društvo „Bihać“ iskopalo je 1895. – 1897. antički objekt s dva tijeska⁶⁷: Luka Jelić i Pavao Ergovac prepoznali su ga kao „sjedište starohrvatskih vladara“, ali antička datacija je neprijeporna. Međutim, u opširnom opisu arhitektonskih ostataka⁶⁸ nema detalja o sitnim nalazima koji bi pomogli datiranju lokaliteta, tako da ne možemo tvrditi da je kasnoantički. Jedini argument takvom vremenskom određenju mogle bi biti obzidane jame za vitla, s umetnutim okomitim ortostatima, kakve nalazimo i na drugim kasnoantičkim lokalitetima Istre i Dalmacije.⁶⁹

Ostaci antičke arhitekture s tijeskom pronađeni su na lokalitetu Doci u Kaštel Gomilici, kraj crkve sv. Kuzme i Damjana.⁷⁰ Ljubo Karaman je tijekom istraživanja 1925. – 1926. godine odmah prepoznao da je riječ o antičkoj/kasnoantičkoj gospodarskoj zgradi s tijeskom: bili su na povišenom podiju sačuvani podložak za *arbores* i okrugli podložak za tiještenje, s jako izraženom korozijom rubova kanala uokolo ruba⁷¹, što govori o tiještenju maslina, i kanali za otjecanje tekućine u kamene recipijente na nižoj razini u susjednoj prostoriji. Nažalost, Karaman ne pruža nikakve podatke o dataciji, osim okvirne antičke.

Sl. 10. Salona, tijesak na „Pet mostova“ (fotografirao: R. Matijašić)

⁶⁶ Kopáčková 2020, str. 169: Dumanjšćine (Kaštel Štafilić), Sadine (Kaštel Štafilić), kraj Miri (Kaštel Novi), Gomile (Kaštel Stari), Sv. Marta (Bijaći), Križice (Bijaći), Glavica – Mandrač (Kaštel Sućurac), Varoš – Lučac (Kaštel Sućurac). Usp. i Babić 1984, str. 52–53 i bilj. 75.

⁶⁷ Matijašić 1993, str. 255–256.

⁶⁸ Bulić 1897, str. 143–156; Bralić 2019, str. 314–315.

⁶⁹ Kopáčková 2023a, 60–69 i tablica 396–397.

⁷⁰ Karaman 1930, str. 205–213.

⁷¹ Kamenjarin 2019, str. 15, s arhivskom fotografijom.

U Kupinoviku kraj Dola na otoku Hvaru istražena je i dokumentirana rustična vila s tijescima, mlinom i bazenima⁷², koja se smatra ranoantičkom, ali kako je jedan od nosača vitla izrađen od kamenog bloka s ranoantičkim (nadgrobnim) natpisom⁷³, ne treba isključiti ni da je riječ o kasnoantičkom graditeljsko-proizvodnom sklopu. U Škripu na Braču sačuvan je podložak tijeska uklesan u matičnoj stijeni⁷⁴, pored „kule Radojkovića“ koja se smatra „antičkim mauzolejom“. Kružnog je oblika s izljevom prema udubljenju za skupljanje tekućine. Iako se navodi da je služio za tiještenje maslina, to nije pouzdano i nedvosmisleno utvrđeno, ali kasnoantička datacija po svoj će prillici ipak biti točna. S otoka Brača poznat je još jedan kasnoantički tijesak s okruglom kamenom monolitnom bazom, istražen u rustičnoj vili na lokalitetu Bunje – Novo Selo. Prema istraživačima nalazišta, vila ima dvije faze naseljenosti, od sredine 1. do 3. st., nakon čega je vjerojatno bila napuštena i ponovno naseljena od oko sredine 4. do 7. st. Tada je sagrađen i tijesak vjerojatno namijenjen preradi maslina. U sklopu vile pronađen je i sarkofag čiji je poklopac bio ukrašen kršćanskim monogramom.⁷⁵ Antička arhitektura s tijeskom koja je 1978. god. dijelom istražena kraj Blata na Korčuli vjerojatno je iz 2. stoljeća, a ne kasnoantička, iako zaštitno istraživanje nije moglo dovesti do sasvim sigurne datacije pa bi postrojenje s tijeskom moglo biti i kasnoantičko.⁷⁶ Na otočiću Majsanu kraj Korčule kasnoantičkim se smatra tijesak u naseobinskom sklopu u uvali Lučice.⁷⁷ Nalazi se na zapadnom rubu graditeljske cjeline, a sačuvani su okomiti ortostati za vitlo, postavljeni u udubljenju u matičnoj stijeni te kružni zidani podložak: s obzirom na njegov položaj izvan osi tijeska vjerojatno je bila riječ o položaju mlina za masline. Naselje se datira od antike do srednjega vijeka. Naposljetku, vrlo je slična situacija i u Ublima na zapadnoj obali Lastova, gdje su u antičkom i kasnoantičkom naselju također pronađeni ostaci tijesaka.⁷⁸ Podložak za tiještenje kvadratnog je oblika, a pored njega su dva pravokutna udubljenja za *arbores* koji su držali glavu grede. Tekućina (ulje ili vino) kamenim se kanalom slijevala u tri ozidana i ožbukana bazena. Zabilježena je i razlika u visini podova istočnog i zapadnog dijela prostorije, pri čemu je istočni s ostatkom tijeska povišen, što odgovara uobičajenoj organizaciji prostora s tijescima, poznatoj i u većini drugih primjera kad *stipites* vitla nije bilo moguće smjestiti u obzidanu udubinu. Još dva tijeska pronađena su u istraživanjima 30-ih godina 20. stoljeća na istočnom kraju lokaliteta.⁷⁹ Kasnoantička datacija čitavoga kompleksa je vrlo izvjesna, a postojanje ranokršćanske kultne građevine, kao i na Majsanu, uklapa se u istovremenost gospodarske aktivnosti i životom ranokršćanske zajednice.

Nastavno na pregled Jane Kopáčkove objavljen 2014. godine⁸⁰, a u odnosu prema ovdje predstavljenim mogućim kasnoantičkim tijescima, jasno je da je kod većine primjera glavni problem kronološko određenje nastanka i korištenja tijesaka, jer većina podataka – pogotovo u Dalmaciji – potječe iz starijih istraživanja koja nisu u dovoljnoj mjeri vodila računa o stratigrafiji i analizi sitnih nalaza. Jesu li neki tijesci, primjerice, izgrađeni u ranijem razdoblju pa su još u funkciji u kasnoj antici? Koji su tijesci nastali tek u kasnoj antici? Mislimo da se to sa sigurnošću može

⁷² Zaninović 1987; Zaninović 2006; Botte *et. al.* 2023.

⁷³ Zaninović 1982.

⁷⁴ Faber – Nikolanci 1985, str. 3–4, sl. 4 na str. 8 i tab. II, sl. 4.

⁷⁵ Botte *et al.* 2019; Bertrand *et al.* 2022.

⁷⁶ Oreb 1988–1989, str. 206–211; Kopáčková 2023a, 219–220.

⁷⁷ Fisković 1984, str. 10 i tloris na str. 23; Fisković 2001, str. 60–61 i 67; Radić 2001, str. 36.

⁷⁸ Jeličić-Radonić 2001, str. 202–203, sl. 4.

⁷⁹ Jeličić-Radonić 2001, str. 207, i sl. 4; usp. sada i Kopáčková 2023a, 221.

⁸⁰ Kopáčková 2023, str. 376–377, 379.

reći samo za tijesak u nedavno istraživanoj vili Bunje – Novo Selo na otoku Braču i tijeske u gradovima, gdje se sa sela premješta prerada i skladištenje poljoprivrednih proizvoda u kasnijim stoljećima, ali to ne znači da su svi izvangradski lokaliteti napušteni. Povezanost tijesaka s ranokršćanskim crkvama može se tumačiti na više načina: većim dijelom nastankom crkvenih građevina na starijim rustičnim vilama, a manjim dijelom bivanjem u funkciji crkvenih potreba za uljem i vinom. Ali valja imati na umu i da je u prvim stoljećima kršćanstva još postojao običaj, naslijeđen od poganstva, da se na grobove donose darovi hrane i vina⁸¹, koji su crkvene vlasti već od sredine 4. stoljeća zabranjivale.

Vodili smo se kronološkim podacima koje su predložili istraživači, no to nije uvijek moguće posve pouzdano uvažiti. Na karti koju je sastavila Jana Kopáčková⁸² jasno se razaznaje značajna koncentracija nalaza antičkih (ne samo kasnoantičkih!) tijesaka u Istri, oko Salone, oko ušća Neretve te na otocima srednje Damacije. Djelomičan i letimičan uvid u arheološku topografiju, primjerice, kvarnerskih otoka, Ravnih kotara, Hvara, Brača i Korčule⁸³ pokazuje da je još mnogo nedovoljno definiranih antičkih ruralnih lokaliteta, među kojima ima i nalaza tijesaka, tako da će biti potrebno još mnogo rada na konkretnim lokalitetima, kojih u Dalmaciji ne nedostaje. Pred kasnoantičkom/ranokršćanskom arheologijom još je puno posla i u prikazanom kontekstu gospodarske aktivnosti.

---

⁸¹ *Itaque cum ad memorias sanctorum, sicut in Africa solebat, pultes et panem et merum adtulisset, atque ab ostiario prohiberetur* (August. *Conf.*, 6, 2: „Kad je jednom na grobove svetaca donijela, kako je to u Africi običavala, kaše, kruha i vina, vratar joj to ne dopusti prinijeti“; prijevod Stjepan Hosu).

⁸² Kopáčková 2014, str. 84 i Pl. 1; Kopáčková 2023a, 376–381.

⁸³ Ravni kotari: Jurjević 2020; Hvar: Hayes – Kirigin 1994; Gaffney *et al.* 1997; Brač: Stančić *et al.* 1999 i Jelinčić 2005; Korčula: Oreb 1988–1989, str. 204.

KRATICE

AMSI – *Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*

EDR – Epigraphic database Rome: <http://www.edr-edr.it/default/index.php> (12. 8. 2023.)

Inscr. It. – *Inscriptiones Italiae*

LITERATURA

- Babić 1984 I. Babić, *Prostor između Trogira i Splita. Kulturnohistorijska studija*, Kaštel Novi 1991.
- Baldini 1997 M. Baldini, „Parentium – povijesna jezgra I“, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 29, 3, 1997, 73–78.
- Begović – Schrunk 2010 V. Begović – I. Schrunk, „Villa rustica u uvali Dobrika (Madona) na otočju Brijuni“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 27, 2010, 249–266.
- Bertrand *et al.* 2022 A. Bertrand – E. Botte – K. Jelinčić, „De la surveillance des mers à l’exploitation des terres. Le long chemin de Rome aux côtes dalmates (IVe s. av. n.è. - IIIe s. de n.è.)“, u: A. Bertrand – E. Botte (ur.), *Dalmatia and the Ancient Mediterranean: 50 years after John J. Wilkes’ Dalmatia – Varia*. Mélanges de l’École française de Rome – Antiquité (MEFRA), 134-1, Roma, 2022, 71–88. <https://journals.openedition.org/mefra/12793> (10. 9. 2023.)
- Bojanovski 1969 I. Bojanovski, „Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara“, *Naše starine* 12, 1969, 27–52.
- Botte *et al.* 2019. E. Botte – A. Bertrand – K. Jelinčić – N. Leys – A. Boisson, „Bunje (Novo Selo, Croatie), campagnes 2017–2018“, *Chronique des activités archéologiques de l’École française de Rome* [En ligne], Balkans, mis en ligne le 23 janvier 2019, consulté le 24 janvier 2019. <http://journals.openedition.org/cefr/2419> (10. 9. 2023.)
- Botte *et al.* 2023 E. Botte – K. Jelinčić – V. Tarbusković – N. Basuau, „Fouille archéologique de Kupinovik (île de Hvar, Croatie) en 2022“, *Bulletin archéologique des Écoles françaises à l’étranger*, Balkans, 2023. <http://journals.openedition.org/baefe/7754> (15. 10. 2025.)
- Bralić 2019 A. Bralić, „Pavao Ergovac, život i rad u društvu Bihać“, u I. Kamenjarin – D. Tončinić (ur.), *Okolica Kaštelanskog zaljeva u prošlosti*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 33, Zagreb 2019, 313–317.
- Brøndsted – Dyggve 1928 J. Brøndsted, E. Dyggve, *Recherches à Salone I*, Copenhagen 1928.
- Brun 2003 J.-P. Brun, *Le vin et l’huile dans la Méditerranée antique. Viticulture, oléiculture et procédés de fabrication*, Paris 2003.
- Brun 2004 J.-P. Brun, *Archéologie du vin et de l’huile dans l’Empire romain*, Paris 2004.

- Bulić 1897 F. Bulić, „Izvještaj treće glavne skupštine ‘Bihaća’, hrvatskog društva za istraživanje domaće povjesti držane u Spljetu, u dvorani općinskog doma, dne 30. prosinca 1896“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 2, 1897, 140–156.
- Bulić 1914 F. Bulić, „Escavi ad Est della Porta Cesarea a Salona nei cosidetti Cinque Ponti (Pet Mostova)“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 37, 1914, 68–79 (= Cambi 1991, 269–278).
- Bulić 1922 F. Bulić, „Escavi ad Est della Porta Cesarea a Salona nei cosidetti Cinque Ponti (kod Pet Mostova) negli anni 1916 e 1917“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 45, 1922, 3–13 (= Cambi 1991, 279–288).
- Bulić 2014 D. Bulić, *Rimska ruralna arhitektura Istre u kontekstu ekonomske i socijalne povijesti*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar 2014.
- Bulić – Koncani Uhač 2010 D. Bulić – I. Koncani Uhač, „Figlina u Fažani i njezina preobrazba u kasnoj antici“, *Histria Archaeologica* 41, 2010, 109–146.
- Cambi 1986 N. Cambi, „Salona i njene nekropole“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 25 (12), 1986, 61–107.
- Cambi 1991 N. Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split 1991.
- Čaušević-Bully *et al.* 2019 M. Čaušević-Bully – S. Bully – A. Saggese – J. Crochat, „Les sites ecclésiiaux et monastiques de l’archipel du Kvarner (Croatie), campagne 2018: Mirine – Fulfinum (Omišalj, île de Krk)“, *Chronique des activités archéologiques de l’École française de Rome* [En ligne], Balkans, mis en ligne le 12 septembre 2019, <http://journals.openedition.org/cefr/3654>; <https://doi.org/10.4000/cefr.3654> (4. 8. 2023).
- Duval 1989–1990 N. Duval, „Mogorjelo: villa fortifiée ou camp militaire?“, *Starinar*, n.s. 40–41, 1989–1990 (1991), 253–260.
- Dyggve 1951 E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951.
- Džin 2007 K. Džin, „Nezakcij – forum“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3, 2007, 251–253.
- Egger 1926 R. Egger, „Der altchristliche Friedhof Manastirine“, *Forschungen in Salona* 2, Wien 1926, 1–118.
- Faber – Nikolanci 1985 A. Faber – M. Nikolanci, „Škrip na otoku Braču (Naselje i spomenici prehistorijskog i antičkog doba)“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 2, 1985, 1–36.
- Fabiani – Paribeni 2019 F. Fabiani – E. Paribeni, „Tecniche e impianti per la produzione dell’olio in epoca romana. Esempi fra Toscana e Liguria“, u: S. Segenni (ur.), *L’agricoltura in età romana*, Milano 2019, 103–126.
- Fisković 1984 C. Fisković, „Antička naseobina na Majsanu“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 24, 1984, 5–27.
- Fisković 2001 I. Fisković, „Prilozi arheološkoj topografiji Pelješčkog kanala“, u: B. Čečuk, V. Delonga, A. Durman, B. Kuntić-Makvić, N. Majnarić-Pandžić (ur.), *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 20, Zagreb 2001, 51–74.

- Frankel 1993 R. Frankel, „The trapetum and the mola olearia“, u: M.-C. Amouretti, J.-P. Brun (ur.), *La production du vin et de huile en Mediterranee – Oil and Wine Production in the Mediteranean Area, Bulletin Correspondance Hellenique*, Supplement XXVI, Athenes – Paris 1993, 477–481.
- Frankel 1999 R. Frankel, *Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and Other Mediterranean Countries*, Sheffield 1999.
- Gaffney et al. 1997 V. Gaffney – B. Kirigin – M. Petrić – N. Vujnović, *The Adriatic Islands Project: Contact, Commerce and Colonialism 6000 BC – AD 600, Volume 1. The Archaeological Heritage of Hvar, Croatia, BAR International Series 660*, Oxford 1997.
- Gerber 1917 W. Gerber, *Forschungen in Salona, Vol. 1, Die Bauten in nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona, mit Beiträgen von M. Abramić und R. Egger, bearbeitet von William Gerber*, Wien 1917.
- Gunjača 1978 Z. Gunjača, „Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 3*, Split 1978, 69–82.
- Hayes – Kirigin 1994 J. W. Hayes – B. Kirigin, „Methods and results of the systematic field survey in the karst area of the Adriatic island of Hvar“, *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du colloque de Corfou (14–16 mai 1992), Collection de l'Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité 508*, 1994, 243–254.
- Jeličić-Radonić 2001 J. Jeličić-Radonić, „Rimsko naselje u Ublima na Lastovu“, u: B. Čečuk – V. Delonga – A. Durman – B. Kuntić-Makvić – N. Majnarić-Pandžić (ur.), *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 20*, Zagreb 2001, 197–220.
- Jelinčić 2005 K. Jelinčić, *Topografija rustičnih vila na otoku Braču*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb 2005.
- Jurjević 2020 M. Jurjević, *Topografija rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar 2020.
- Kamenjarin 2019 I. Kamenjarin, „Povijest arheoloških istraživanja u Kaštelima od kraja 19. stoljeća do osnutka Muzeja grada Kaštela“, u I. Kamenjarin – D. Tončinić (ur.), *Okolica Kaštelanskog zaljeva u prošlosti, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 33*, Zagreb 2019, 9–19.
- Karaman 1930 Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*, Zagreb 1930.
- Kirigin et al. 1987 B. Kirigin – I. Lokošek – J. Mardešić – S. Bilić, „Salona 86/87 – Preliminarni izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja na trasi zaobilaznice u Solinu“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 80*, 1987, 7–56.
- Kopáčková 2014 J. Kopáčková, „Production of Wine and Olive Oil in Roman Histria and Dalmatia in Late Antiquity“, *Studia Hercynia 18*, 1–2, 2014, 75–88.
- Kopáčková 2020 J. Kopáčková, „Local Production of Olive oil And Wine in Roman Dalmatia (1st–7th century AD) – An Overview of the Current State of Research“, *Arheološki radovi i rasprave 19*, 2020, 163–184.

- Kopáčková 2023 J. Kopáčková, *Oleum et Vinum Adriaticum, Production of Olive Oil and Wine in Roman Histria and Dalmatia*, Zagreb 2023.
- Kopáčková 2023a J. Kopáčková, „Wine and olive oil in Roman Histria and Dalmatia. Production centres in Late Antiquity and the Early Middle Ages“, u: I. Borzić – E. Cirelli – K. Jelinčić Vučković – A. Konestra – I. Ožanić Roguljić (ur.), *TRADE: Transformations of Adriatic Europe (2nd–9th Centuries AD)*, Oxford 2023, 104–110.
- Marasović 1984 T. Marasović, „Srednjovjekovna turnjačnica u podrumskoj dvorani Dioklecijanove palače“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, OOUR prirodoslovno–matematičkih znanosti i odgovarajućih područja u Splitu I/ III*, 1983–1984, 111–121.
- Mardešić 2003 J. Mardešić, „Salonitanske nekropole“, *Opuscyla archaeologica* 27, 2003, 503–511.
- Mardešić – Chevalier 2000 J. Mardešić – P. Chevallier, „Le pressoir“, u: N. Duval – E. Marin (ur.), *Salona III. Recherches archéologiques franco-croates. Collection de l'École française de Rome*, 194/3, Rome - Split 2000, 611–614.
- Marin 1994 E. Marin, „Civitas splendida Salona. Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone“, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 9–104.
- Matijašić 1993 R. Matijašić, „Oil and Wine Production in Istria and Dalmatia in Classical Antiquity and the Early Middle Ages“, u: M.-C. Amouretti – J.-P. Brun (ur.), *La production du vin et de l'huile en Méditerranée – Oil and Wine Production in the Mediteranean Area, Bulletin Correspondance Hellenique*, Supplement XXVI, Athenes – Paris 1993, 247–261.
- Matijašić 1998 R. Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre. Arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno–gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st.pr. Kr. – III. st. posl. Kr.)*, Pula 1998.
- Matijašić 2007 R. Matijašić, „Impianti antichi per olio e vino in contesto urbano in Istria“, *Histria Antiqua* 15, 2007, 13–26.
- Matijašić 2007a R. Matijašić, „O nalazu kasnoantičkih tijesaka u Poreču 1997. godine. On the discovery of late antique presses in Poreč in 1997“, *Opuscula Archaeologica* 31, 2007, 265–281.
- Matijašić 2008 R. Matijašić, „Ostatci tijesaka u dvorištu rimske vile u uvali Madona na Brijunima (tzv. Kastrum)“, *Archaeologia Adriatica* 2, 2008, 289–300.
- Matijević 2020 V. Matijević, „Pregled poganskih i ranokršćanskih ukopa na salonitanskim nekropolama u 4. st.“, u: M. Sanader – D. Tončinić – V. Matijević (ur.), *Zbornik I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, Zagreb 2020, 45–61.
- Miletić 1990 Ž. Miletić, „Sjeverna salonitanska nekropola“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 29 (16), 1990, 163–194.
- Mirabella Roberti 1944 M. Mirabella Roberti, „Una sede paleocristiana ad Orsera“, *Atti del Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 103, 2, 1944, 509–541 (= *AMSI*, n.s. 27–28, 1979–1980, 33–61).

- Nikolajević 1979 I. Nikolajević, „Salona christiana u 6. i 7. veku“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 72–73, 1979, 151–170.
- Oreb 1988–1989 F. Oreb, „Ostaci rimske villae rusticae u Blatskom polju nedaleko od Blata na otoku Korčuli“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 14–15, 1988–1989, 203–211.
- Paškvalin 1974 V. Paškvalin, „Antički torkular u Bihovu kod Trebinja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. 29, 1974, 289–293.
- Pažin 2017 Z. Pažin, „Vino u bogoslužju“, *Diacovensia: teološki prilozi* 25, 2, 2017, 231–242.
- Pedišić 2000 I. Pedišić, „Piramatovci – zaštitna arheološka istraživanja“, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 32, 1, 2020, 62–65.
- Prelog 1957 M. Prelog, *Poreč – grad i spomenici*, Zagreb 2007² (izv. izd. Beograd 1957).
- Puschi 1905 A. Puschi, „Edifici antichi scoperti a Nesazio“, *AMSI* 22, 1905, 265–297.
- Radić 2001 D. Radić, „Topografija otoka Korčule“, u: B. Čečuk – V. Delonga – A. Durman – B. Kuntić-Makvić – N. Majnarić-Pandžić (ur.), *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 20, Zagreb 2001, 25–50.
- Radman-Livaja 2022 I. Radman-Livaja, „Textile crafts in Salona according to epigraphic evidence“, u: N. Cambi – I. Matijević (ur.), *Salona od 119. godine prije Krista do kasne antike*, Split 2022, 249–276.
- Rendić-Miočević 1953 D. Rendić-Miočević, „Nova solinska turnjačnica sjeverno od Forumu“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 55, 1953, 205–212.
- Rousse et al. 2022 C. Rousse – G. Benčić – D. Munda – N. Garnier – K. Bartolić Sirotić – V. Dumas – N. Basuau – P. Maggi, „La villa de Santa Marina (Tar Vabriga – Torre Abrega, Croatie). Synthèse des fouilles archéologiques 2020–2021“, *Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger, Balkans*. <https://journals.openedition.org/baefe/5098> (31. 7. 2023).
- Rousse et al. 2024 C. Rousse – N. Garnier – G. Benčić – D. Munda, „A Case Study on the Importance of Residue analysis for the Interpretation of the Estate Economy: The Villa Santa Marina (Istria, Croatia)“, u: E. Dodd – D. Van Limbergen (ur.), *Methods in Ancient Wine Archaeology. Scientific Approaches in Roman Contexts*, London – New York – Oxford – New Delhi – Sydney 2024, 79–86.
- Stančić et al. 1999 Z. Stančić – N. Vujnović – B. Kirigin – S. Čače – T. Podobnikar – J. Burmaz, *The Adriatic Islands Project Volume 2: The Archaeological Heritage of the Island of Brač, Croatia*, *BAR International series* 803, Oxford 1999.
- Starac 2010 A. Starac, „Dragonera. Arheološka istraživanja 2003–2004“, u: A. Starac (ur.), *Dragonera. Dva bisera / Two Pearls. Monografije i katalogi* 19, *Arheološki muzej Istre*, Pula 2010, 11–240.
- Tassaux 2003 F. Tassaux, „Orsera/Vrsar, une villa maritime de l'antiquité tardive en Istrie“, *Histria antiqua* 11, 2003, 383–390.

- Turković – Maraković 2022 T. Turković – N. Maraković, „The castellum in Mogorjelo: A Contribution to a Long-Lasting Debate“, *Acta Adriatica* 12, 2022, 7–30.
- Ujčić 2006 Ž. Ujčić, „Šurida – Mala Vala“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3, 2006, 273–275.
- Uroda 2008 N. Uroda, „Prilog upoznavanju lokaliteta Crikvine u Rupotini“, *Tusculum* 1, 2008, 69–79.
- Veletovac 2018 E. Veletovac, „Osvrt na arhitektonski kompleks na Mogorjelu kao problem historiografije XIX, XX i XXI stoljeća“, *Acta Illyrica. Godišnjak udruženja Bathinus* 2, 2, 2018, 317–334.
- Višić-Ljubić 2010 E. Višić-Ljubić, *Salona. Colonia Martia Iulia Valeria. Vodič po arheološkim lokalitetima*, Solin 2010.
- Zaninović 1982 M. Zaninović, „Novi latinski natpis iz Dola na otoku Hvaru“, *Arheološki radovi i rasprave* 8–9, 1982, 141–149.
- Zaninović 1987 M. Zaninović, „Rimska villa rustica na Kupinoviku kraj Dola“, *Prilozi povijesti otoka Hvara* 8, 1, 1987, 91–96.
- Zaninović 2006 M. Zaninović, „Hvarske antičke vile – Kupinovic kraj Dola“, u: N. Grujić (ed.), *Kultura ladanja*, Zagreb 15–22 (=Arheološki radovi i rasprave 18, 2017, 7–15).
- Zeman 2014 M. Zeman, „Problemski pristup istraživanju razvoja i transformacija rimskih »vila«: sklop u Bilicama kod Šibenika kao studija slučaja“, *Peristil* 57, 2014, 35–45.
- Zorić 2005 M. Zorić, „Ivinj“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2, 2005, 330–331.

ROBERT MATIJAŠIĆ I DAVOR BULIĆ

LATE ANTIQUE OIL AND WINE PRESSES IN ISTRIA AND DALMATIA

Oil and wine (and cereals) are mentioned in the context of religious allusion in several places in the Old and New Testament and elsewhere in early Christian literature. In Christian culture, oil and wine have not only utilitarian value but also symbolic significance, because they are used in worship, consecration and distribution of the sacraments. The processing of olives and grapes was an important activity in the economy of the eastern coast of the Adriatic in antiquity. Between Late Antiquity and the Early Middle Ages, the technology of growing vines and olives, as well as the processing of their fruits into wine and oil did not change significantly. Although about a hundred ancient sites with presses are known in Istria and Dalmatia, for most of them we do not have data on the stratigraphic context and datable movable finds, so the question of their dating to the late antique period is often open to doubt.

Though the number of sites in Late Antiquity decreases compared to the early imperial period, it is possible to trace the continuity of occupation of Roman rural sites outside the cities until the 7th century. Research that has been carried out in Istria in recent decades provide a picture of the transformations of late antique villas, whose economic activities are evidenced by the remains of late antique sites: Madona cove (so-called *Kastrum*) on Veliki Brijun, Dragonera near Peroj, Šurida - Mala Vala near Fažana and Vrsar. The archaeological topography of the Kvarner Islands, Ravni kotari, and especially of the *ager Salonitanus* between Trogir and Stobreč, as well as the islands of central Dalmatia, shows a large number of ancient rural sites with finds of presses. Some of them can be considered late antique, while their more precise chronological determination is questionable.

Regarding the topography of oil and wine presses, the Late Antiquity on the eastern Adriatic coast shows an important peculiarity: the relocation of production facilities from the rural environment to the cities and their immediate surroundings. In Istria, such “migrations” were recorded in *Nesactium*, Poreč and perhaps Pula, while Salona stands out as an exemplary case of this phenomenon in the eastern Adriatic, which, given the size and importance of the city, as well as the two centuries of research, is not surprising. In *Nesactium*, the press was installed in an earlier thermal complex, near the palaeochristian twin basilicas in the centre of the city. Two Late Antique presses are known in the center of Poreč, while a single press was found next to the city rampart of Pula, on its inner side: its dating is uncertain and probably belongs to a later period. Within the city ramparts of Salona, four presses are known so far, and three more are in the immediate vicinity, next to the church buildings outside the city walls, apparently all Late Antique. One of the presses within the ramparts is close to the episcopal complex, and it can be supposed to have belonged to the diocese, while the press in the Salonitan Forum is also assumed to have been located near a Christian oratory. The question whether other presses in the immediate vicinity of the city, within or near early Christian cemeteries (Manastirine, Kapljuč), were used for processing fruits from church estates or gifts from the faithful must for the moment remained unanswered.

Keywords: *press, wine, oil, Late Antiquity, Istria, Dalmatia*